

ՀԱՅ ՀԵՏԱԶՈՏՈՂՆԵՐԸ ԱԼԵՎԻՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Թուրքիայում բնակվող ալիների էթնիկ ծագման, ինչպես նաև ալիության՝ որպես կրոն ձևավորման հարցը շարունակում է մնալ բազմաթիվ ուսումնասիրողների, վերլուծաբանների ուշադրության կենտրոնում, քանզի այն ունի բազմաթիվ չբացահայտված կողմեր: Պատճառներից մեկը, թերևս, այն է, որ այս թեմայի վերաբերյալ նյութերը հիմնականում մակերեսային են: Ուստի, այն ուսումնասիրությունները, որոնք այս թեմայի շուրջ կատարել են հայ հետազոտողները, կարևոր են նյութի հետագա ուսումնասիրման համար և արժեքավոր տեղեկություններ են պարունակում ոչ միայն ալիների, այլև որոշ հայ ընտանիքների մասին ու հնարավորություն տալիս պարզաբանելու նրանց էթնիկ ծագումը:

Ընդհանուր առմամբ հայ հետազոտողների կողմից ալիության հարցը լիարժեք ուսումնասիրելու ուղղությամբ որոշ փորձեր կատարվել են հիմնականում նախորդ դարի առաջին տասնամյակների ընթացքում, սակայն, դժբախտաբար, մինչ օրս չկա որևէ համակարգված գիտական աշխատություն, իսկ Հայաստանի Առաջին Հանրապետության վերացումից հետո, երբ հաստատվեցին խորհրդային կարգեր, երկրում ընդհանուր գիտական ուղղվածությունը և հետաքրքրությունները փոխվեցին, ինչի հետևանքով ալիության վերաբերյալ ուսումնասիրության հարցը մոլորեց հետին պլան:

Այս թեմայի շուրջ կրկին որոշ հետաքրքրություն առաջացավ վերջին տասնամյակում, որի արդյունքում ալիների, ինչպես նաև նրանց մի մասի հայկական ծագման վերաբերյալ հոդվածներ սկսեցին լույս տեսնել հայկական պարբերականներում:

Ալիների ազգային ինքնության հարցը վերլուծելիս հարկավոր է նշել, որ այլազգի ուսումնասիրողների մեծ մասը պնդում է, թե Թուրքիայում բնակվող ալիներն ազգությամբ թուրք և քուրդ են: Սակայն, հայ հետազոտողները, ինչպիսիք են՝ Ն. Տաղավարյանը, Գ. Հալաջյանը, Գ. Երևանյանը և այլք, իրենց աշխատություններում բազմիցս նշում են, թե ալիների մի մասն ունի հայկական ծագում, որի պատճառով էլ ալիական հավատամքում, ծիսակատարություններում, սովորույթներում և դավանաբանական մոտեցումներում բազմաթիվ են քրիստոնեական տարրերը:

Ստորև կներկայացնենք այն քիչ թվով հայ հետազոտողներին, ովքեր կատարել են ուսումնասիրություններ ալիների մասին:

Ն. Տաղավարյանը, ով երեք տարի եղել է Օսմանյան խորհրդարանի երեսփոխան, ուսումնասիրություններ է կատարել ալևիների վերաբերյալ՝ ճամփողելով Փոքր Ասիայում: Նա համոզմունք է հայտնում, որ ալևիության արմատները ձգվում են մինչև մանիքեություն՝ IV-VII դարեր, ասպա պավլիկյաններ, թոնդրակյաններ՝ X-XI դարեր, իսկ որպես նոր կրոն՝ ձևավորման գործընթացն սկսվում է այն շրջանում, երբ պավլիկյաններն ու թոնդրակյանները, որպես աղանդավորներ հալածվելով, իրենց հալածողներին դիմադրելու համար մերձենում են արաբներին և առերևույթ ընդունում իսլամ¹: Հեղինակը մանրամասնորեն անդրադառնում է ալևիական սովորություններին, նկարագրում դրանց նմանությունները քրիստոնեական ծեսերի հետ՝ փաստելով, որ քվբաշները իրենց սրբավայրերի հետ մեկտեղ ուխտի են գնում մաս քրիստոնեական վանքերը²:

Արժեքավոր են Տաղավարյանի բերած վիճակագրական տվյալները 20-րդ դարի սկզբին քվբաշների թվի վերաբերյալ, ըստ որոնց նրանց թիվը հասնում է մեկ միլիոնի, մասնավորապես՝ Սերաստիայում՝ 350 հազար, Դերսիմում և Մալաթիայում՝ 300 հազար, Էրզրումում՝ 100 հազար, Էնգյուրիում՝ 100 հազար և այլն³:

Ալևությունը, ալևիների կենցաղը և ավանդույթները ուսումնասիրել է Գևորգ Հալաջյանը՝ շրջելով Դերսիմի գյուղերում: Նա իր աշխատությունում ներկայացնում է տեղաբնակների ավանդույթները, սովորույթները, պատմում է փիր Սեիդ Ջաֆերի հետ իր երկխոսության մասին, ինչը բավական հարուստ տեղեկություններ է հաղորդում ալևիների, նրանց սրբազան գրքերի, դրանց՝ սերնդեսերունդ փոխանցման կարգի մասին: Նա խոսում է մաս Դերսիմի տարբեր շրջաններում բնակվող Միրագյաններ կամ կրճատ՝ Միրոներ տոհմանունը կրող, տեղ-տեղ հայախոս, տեղ-տեղ՝ քրդախոս և տոհմային ավանդույթներն ու նահապետական սովորույթները պահպանած հայ բնակչության մասին⁴: Հալաջյանը իր շրջագայության ընթացքում համոզվում է, թե Քեշիշ Դադի ստորոտում գտնվող մի քանի թուրքական գյուղերի բնակիչներ նախկին հայեր են, ովքեր թրքացել են 17-րդ դարի սկզբին տեղի ունեցած ջալալիների արշավանքների ժամանակ⁵:

Հեղինակը վստահաբար նշում է, որ Դերսիմը և իր բնակչությունը՝ ալևիները, ունեն հայկական ծագում, և նրանց մի մասը քուրդ-ալևի անվան տակ ծածկված հայեր են, ովքեր պահում են հայկական ավանդույթները⁶:

Դերսիմն իր բնակչությամբ ուսումնասիրել է մաս Ս. Հայկունին, ով նույնպես պատմում է ալևիների մասին, նկարագրում շրջանի գյուղերը, նրանց կենցաղը, սովորույթները՝ ընդգծելով այն փաստը, որ գրեթե ամեն մի դերսիմցի, թուրքերենի և քրդերենի հետ միասին, խոսում է

մաս հայերեն⁷: Նա նկարագրում է Հավլորի Սուրբ Կարապետի վանքը և անդրադառնում հարակից շրջաններում բնակվող Միրաքցի հայերին, պատմում ալկի-դեղեների մասին⁸:

Սեկ այլ հետազոտող՝ Գ. Երևանյանը, նույնպես նյութեր է հավաքել ու տպագրել Դերսիմի ու նրա բնակիչների մասին, որոնցում հեղինակը համոզմունք է հայտնում, թե Դերսիմում բնակվող ալկիները քրիստոնյա հայեր են եղել, ովքեր քրդացել են 15-րդ դարից հետո: Այս տեսակետը հաստատելու համար հեղինակը նկարագրում է դերսիմցիների ծեսերը, ավանդույթները, որոնք հեռու են իսլամից և մոտ են քրիստոնեությանը ու տարածված են հատկապես հայերի մոտ⁹: Նա ևս, մյուս հեղինակների մամ, մանրամասնորեն անդրադառնում է Միրաքյանների հայկական ծագմանը¹⁰, նշում, որ Դերսիմի բնակչության թիվը 20-րդ դարի սկզբին 200 հազարից ավել է եղել, թեև պետք է նշել, որ այդ թիվը իրականում ենթադրություն է, քանզի Դերսիմում երբեք մարդահամար չի կատարվել¹¹:

Անդրանիկ անունով մի ճանապարհորդ, 19-րդ դարի վերջին շրջելով Դերսիմում, ուսումնասիրել է նահանգի գյուղերը, նրանց դիրքն ու շրջակայքը, բնակչությունը, վերջինիս կենցաղը, ավանդույթները: Այս հեղինակը ևս պատմում է Դերսիմում քղբաշների հետ համերաշխ բնակվող Միրաքյան հայ ցեղախմբի մասին, որի անդամները, ըստ հեղինակի ունեցած տեղեկության, հայոց Մամիկոնյան տոհմի շառավիղներն են¹²:

Քղբաշների մասին գրում է նաև Պ. Նաթանյանը, ով ուսումնասիրել է Բալուն՝ շրջակա բնակավայրերի բնակչությամբ: Արժեքավոր են հատկապես Նաթանյանի ներկայացրած վիճակագրական տվյալները Դերսիմի և Չարսանջակի բնակչության վերաբերյալ, որոնց համաձայն՝ այդ թիվը կազմել է մոտ 140 հազար, որից 100 հազարը՝ քուրդ, 10 հազարը՝ թուրք և 30 հազարը՝ հայ¹³:

Հեղինակը մանրամասն խոսում է նաև ալկիների կրոնական արարողությունների և սովորույթների մասին, որոնք գրեթե նույնությամբ համընկնում են վերը նշված ուսումնասիրողների նկարագրություններին:

Չմշկածագի հայրենասերների միության կողմից տպագրված «Պատմագիրք Չմշկածագի» գիրքը ևս արժեքավոր նյութեր է պարունակում ալկիության ուսումնասիրման համար: Գրքում ներկայացվում է Դերսիմի վիճակագրությունը 19-րդ դարի վերջին, մանրամասն նկարագրվում ալկիների կրոնը, սովորույթները և նմանությունները հայերի ավանդույթների հետ¹⁴:

Ալկիների ծագման, ինչպես նաև ալկիության ու վերջինիս նկատմամբ հայկական տարրի ազդեցության մասին թեմային անդրադարձել

են մաս հայազգի այլ հեղինակներ, որոնց հաղորդած տեղեկությունները նույնպես արժեքավոր են նյութի ուսումնասիրման համար:

Այս հեղինակներից է Կ. Սասունին, ով անդրադառնալով Դերսիմի բնակչության կրոնին, նշում է, թե ենթադրություն կա, որ դերսիմցիները քոնդրակեցիների հետևորդների հաջորդներն են: Նա անդրադառնում է 16-րդ դարում տեղի ունեցած թզլաշական ապստամբություններին, վերլուծում դրանց շարժառիթները՝ նշելով, որ այդ շարժումների ընդհանուր նպատակն ազգային չէր, այլ ուղղված էր անկախություն պահպանելուն և օսմանյան իշխանության հաստատման դեմ¹⁵:

Ալևիության վերաբերյալ որոշ ուսումնասիրություն կատարել է մաս Ա. Ալպոյաճեանը, ով, մանրամասնորեն անդրադառնալով Դերսիմի շրջանի բնակիչների էթնիկական և կրոնական կազմին, նշում է, որ դերսիմցիները եկվորներ են, ովքեր իշխել են հայերին: Այդ եկվորները սելջուկյան արշավանքների ժամանակ գաղթել են դեպի արևմուտք և բնակություն հաստատել Դերսիմում, իսկ բնիկ տարրը ձուլվել է նրանց՝ պահելով, սակայն, հին հավատքի տարրերը և հարգանքը սրբատեղիների նկատմամբ: Հեղինակը, ալևիությունը բավական հեռու համարելով իսլամից, նշում է, որ ալևիներն արտաքուստ իսլամադավան են թվում, սակայն նրանց ավանդույթներն ու կրոնական հավատալիքները լեցուն են այնպիսի սովորույթներով և ծիսակատարություններով, որոնք զուտ քրիստոնեական են, ինչպես, օրինակ, հաղորդությունը, խոստովանությունը և այլն¹⁶: Ալպոյաճեանն իր աշխատությունում խոսում է Սիրաքյան հայ տան մասին, որը Դերսիմում դարեր շարունակ պահել է իր գոյությունը Հավորի վանքի շուրջ¹⁷:

Ն. Ադոնցը ևս համոզմունք է հայտնում, թե ալևիները պատմականորեն VII-IX դարերում տեղի ունեցած հայկական պավլիկյան աղանդավորական շարժման հետևորդներից են՝ որպես հիմք ընդունելով այն հանգամանքը, որ պավլիկյան շարժման հետևորդները զբաղեցրել են մաս Դերսիմից մինչև Խարբերդ ձգվող տարածքը: Այս կարծիքն Ադոնցը հիմնավորում է պատմական այն իրադարձությամբ, երբ Բյուզանդիայի ճնշման տակ պավլիկյանների մի մասը միանում է պաշտոնական եկեղեցուն, իսկ մյուս մասը, Բյուզանդական եկեղեցու նկատմամբ տածած իր մոլեռանդ ատելության պատճառով, չի ցանկանում ճանաչել նրա իշխանությունը և գերադասում է ընդունել իսլամ¹⁸:

Հայ հետազոտողների կողմից ալևիների և ալևիության ուսումնասիրմանն ուղղված աշխատությունները, բնականաբար, այսքանով չեն սահմանափակվում: Բազմաթիվ համառոտ անդրադարձներ ենք հանդիպում հայ այլ հետազոտողների և պատմիչների աշխատություններում, որտեղ նշված են Օսմանյան կայսրությունում բնակվող շիա մուսուլմաններին նմանվող ժողովրդի մասին, ինչպես մաս տեղեկություն-

ներ են հաղորդվում հայերով բնակեցված գյուղերի ու ավանների կրոնափոխության մասին, որոնք համընկնում են այլ հետազոտողների ավելի ուշ կատարած ուսումնասիրություններում նկարագրած ալիմներով բնակեցված շրջաններին: Համոզված ենք, որ գոյություն ունեն մաս այլ աշխատություններ, որոնք դեռևս անհայտ են մեզ:

Այնուամենայնիվ, ուսումնասիրելով վերոնշյալ նյութերը, ակներև է դառնում, որ ալիմների՝ որպես կրոնական համայնք ձևավորման, ինչպես մաս հետագայում համայնքի մեծացման հարցում մեծ է հայկական տարրի ներգործությունը, ինչի մասին վկայում են բազմաթիվ հետազոտողներ: Սակայն, խնդիրը հանգամանորեն ուսումնասիրված չլինելու պատճառով, դեռևս հնարավոր չէ հստակ պատասխանել այն հարցերին, թե ո՞ր դարից սկսած, ի՞նչ պայմաններում և որքա՞ն հայեր են ալիություն ընդունել:

*VARDAN HARUTYUNYAN
(IOS)*

ARMENIAN RESEARCHERS ABOUT ALEVIS

Alevism have been studied by Armenian researchers. There were few attempts to study Alevism fully in the modern Armenian historiography, but unfortunately there is no such a study as these books do not interpret all aspects of this religion. Only in the first quarter of the 20th century some researchers tried to study Alevism and Islamized Armenians. But after few years Armenia became one of the Soviet republics and the academic priorities changed and these topics were left in shadow.

The researches introduced in this article are very important not only for identity of some Armenians, but for Alevis also, especially for the ethnic origins of Alevis and for studying the formation of Alevism as a religion. The authors describe Alevi communities, their villages, the lifestyle and religious rites. They tell about the origin of the name "Dersim", the Armenian tribe called "Miragyan", the similarities between Armenians and Alevis, especially between inhabitants of Dersim (Tunceli) region in Turkey.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Ն. Տաղավարյանը գտնում է, որ այս վերջին երկու շարժումների գաղափարախոսությունները հիմք են հանդիսացել ոչ միայն ալիության, այլև եվրոպական և հայկական բողոքականության առաջացման համար: Տե՛ս Տաղավարեան Ն., Քրիստոնեական բողոքականութեան եւ զրգրլաշներու աղանդին ծնունդը, Կ.Պոլիս, 1914, էջ 5:

2. Տաղավարեան Ն., նշվ. աշխ., էջ 57:
3. Տաղավարեան Ն., նվ. աշխ., էջ 49:
4. Հալաջյան Գ., Դերսիմի հայերի ազգագրությունը, Ե., 1973, էջ 249-252:
5. Հալաջյան Գ., նվ. աշխ., էջ 297:
6. Թափառական, Կիսանկախ Տերսիմի հայկական ծագումը, «Հայրենիք» ամսագիր, հոկտեմբեր 1931, էջ 146:
7. Հայկունի Ս., Դերսիմ, «Արարատ» ամսագիր, մարտ 1896, էջ 133:
8. Հայկունի Ս., նշվ. աշխ., փետրուար 1896, էջ 85-86:
9. Երեւանեան Գ., Պատմութիւն Չարսանճագի հայոց, Պէյրութ, 1956, էջ 83-84:
10. Երեւանեան Գ., նշվ. աշխ., էջ 98:
11. Երեւանեան Գ., նշվ. աշխ., էջ 76:
12. Անդրանիկ, Տէրսիմ, Թիֆլիս, 1900, էջ 97-108:
13. Նաթանյան Պ., Արտօսը Հայաստանի կամ տեղեկագիրք Բալուայ և շրջակա քաղաքաց ու գիւղօրէից, Կ.Պոլիս, 1883, էջ 100-102:
14. Պատմագիրք Չմշկածագի, Պէյրութ, 1971, էջ 189-190:
15. Սասունի Կ., Քիւրտ ազգային շարժումները եւ հայ-քրտական յարաբերությունները, Պէյրութ, 1969, էջ 51-52:
16. Ալպոյաճեան Ա., Քրտական ազգութեան նկարագիրը և ցեղակցական յարաբերություններ հայոց հետ, Հայրենիք ամսագիր, Բոստոն, օգոստոս, 1931, էջ 89-90:
17. Ալպոյաճեան Ա., Պատմական Հայաստանի սահմանները, Գահիրէ, 1950, էջ 460:
18. Աղոնց Ն., Հայկական հարցի լուծման շուրջ, Ե., 1989, էջ 20: